

Kindler József

Az érzelmek rehabilitálása

Gondolatok David Goleman könyve kapcsán – számos idézettel

„A XVII–XVIII. század gondolkodása (főként a Descartes hatása alatt álló filozófák) jámbor optimizmussal a rációt az ember differencia specificájának tartotta számon és különítette el a nem racionálistól, az ösztönitől és érzelmitől mint olyantól, ami leginkább közös az állattal. Az embert ember volta magaslatán intelligens s racionális lényként képzelte el, aki arra hivatott, hogy értelmével szabjon irányt cselekvéseinek, és érzelmeit mint testi létével szükségszerűen együtt járó, de értelmével kontrollálható sajnálatos adottságot – amennyire csak lehetséges – háttérbe szorítsa” – írta még 1968-ban Grastyán Endre a nemzetközi híru magyar idegphysiologus professzor egy kitünő tanulmányában (Grastyán [1968]). Grastyán idézve fűzte hozzá Perjés Géza, hogy „ez a naiv racionalista vélekedés a XVIII. századdal nem halt ki, és csupán napjainkban kezd a lélekian az idegphysiologiai kutatások révén olyan érvekre szert tenni, amelyek – remélhetőleg – egyszer s mindenkorra véget vetnek ennek a hamis illúzióknak.” (Perjés [1972])

Csak 1995-ben jelent meg azonban Daniel Goleman áttekintő könyve az *Emotional Intelligence* (magyar kiadása 1997-ben *Érzelmi intelligencia* címmel), mert a szerző szavai szerint „e könyvvel mindaddig várnom kellett, míg a tudományos kutatás eredményei lehetővé nem tették megírását. Ezek az eredmények talán azért késtek oly soká, mert az érzelmi élet gondolkodásban betöltött szerepét mind ez ideig meglepően lelkicsinyítették a kutatók; nagyjában-egészében felfedezetlen kontinens maradt a pszichológia tudománya számára.” (Goleman [1997], 10. old.)

A könyv a legújabb agykutatási tudományos eredményekre hivatkozva mondja ki, hogy „kétféle elmenk van, egy gondolkodó és egy érző. Ennek a két, homlokegyenest ellentétes agytevékenységnek az egymásba játszása alkotja belső életünket. A racionális gondolkodás többnyire tudatos: nagyobb figyelem-összpontosítás, elmélyedés, a latolgatás, a reflexió képessége jellemzi. De párhuzamosan létezik a megismerésnek egy másik rendszere is: indulatos, heves, időnként illogikus – ez az érzelmi elme. Az érzelm/racionalitás kettőssége nagyjából megfelel a fej és a szív népi különválasztásának; mélyebb meggyőződést jelent, ha valamit a szívünkkel is tudunk, mint ha csak racionális elmenkkel. Kétféle elmenk, az érzelmi és a racionális többnyire szoros harmóniában működik együtt, s a kétféle tudás egymásba fonódva igazít el az élet dolgáiban. Az érzelmi és a racionális elme rendszerint egyensúlyban van, az érzelm természetesen járul hozzá a racionális elme műveleteihez, a racionalitás pedig árnyalja, esetenként megvétozza azt, amit az érzelmek beletáplálnak. Sokszor, majdnem mindig példás a kétféle elme együttműködése: az érzelmek elengedhetetlenek a gondolkodáshoz, és megfordítva. De ha feltámadnak a szenvedélyek, megbillen az egyensúly: fölyénybe kerül az érzelmi elme, és a racionalitás talajt veszít.” (Goleman [1997], 24. old.)

A teljes ember eszménye ennél fogva nem lehet a hideg, érzelemmentes vagy magát annak tettető „észleány”, hanem csak az értelem és az érzelm magasrendű egyensúlyát megteremtő ember. A lélek humanisztikus kiművelése a kitűzött cél, mégpedig ahogy Babits értelmezi a műveltséget 1937-ben írt tanulmányában: „Műveltség, mely az értelmet és érzelmlet egyformán iskolázza, nem vet meg semmi emberit, nem mond le semmi megszerzettről, vagy megszerzethetőről, s az átöröklött élményekkel egyre gazdagabban, azokat egyre bővítve, halad az emberi szellemnek mind nagyobb bonyolultsága és teljessége felé.” (Babits [1937], 343. old)

Aligha vitatható azonban, hogy napjaink Magyarországon nem a teljes ember eszménye az iránymutató – gondoljunk csak a NAT (Nemzeti Alapterv) lényegében érték- és érzelmfogyatékos intellektualizmusára –, hanem a „félelmes”: „Az ártatlanság és a technika mindenhatóságának korában élünk, s ez a kor erősen megkérdőjelezte minden emocionális megközelítés létjogosultságát, nemcsak időben előre, hanem a történelemben visszafelé is. Ez persze a legtörténelmietlenebb aspektus, de kit érdekelt ez akkor.” (Fekete [1997], 184. old.)

De miért fontos egyáltalán a teljes ember, s következésképpen miért fontos az eddig hamupipókének – vagy még annak sem – tekintett érzelmek rehabilitálása? Miért kell az érzelmi intelligenciát erősíteni? Az érzelmi intelligencia erősítésének napjaink Magyarországon különösen nagy jelentőséget kell(ene) tulajdonítanunk. „Vannak olyan idők – írja Goleman – mikor a társadalom szövete rohamosan bomlik, mikor önzés, erőszak, rosszindulat mételyezi az emberi együttélést. Ilyenkor az érzelmi intelligencia szorgalmazása az érzelmek, a jellem és az erkölcsi érzék kapcsolatára hivatkozik. Egyre több bizonyíték szól amellett, hogy az alapvető erkölcsi viszonyulások az érzelmi képességekből gyökereznek. Van olyan ember, akinek az indulat az érzelmek közege: valamilyeni indulat magja a mindenáron tetten felszínre törő emóció. Aki ki van szolgáltatva indulatainak – azaz nincs önuralma – erkölcsi fogyatékoságban szenved. Az indulat megbabolázása az akarat és a jellem alapvetése. Az önzetlenség ugyanígy fakad az empátiából, a mások érzéseiben való olvasás képességéből; ha nem hangolódunk rá a másik ember szükséghelyzetére, kétségbeesésére, nem is érdekel minket. Erkölcsi állásfoglalás után kiáltó korunkban kulcskérdés az önmérséklet és az együttérzés.” (Goleman [1997], 11. old.) Mielőtt azonban a kérdést kissé részletesebben megvilágítanánk, rövid kitérővel magát a kulcsfogalmat kell taglalnunk.

Emóció, érzelem, affektivitás

Megállapítható, hogy még pszichológiai szakmunkákban is igen gyakran az *emóció* és az *érezlem* szavakat szinonimaként használják. Így például az 1981-ben kiadott *Pszichológiai értelmező szótár* szerint: „érezlem, emóció az a pszichikus jelenség, amely a külső vagy belső történéseknek a szervezettel kapcsolatban pozitív vagy negatív jelentőségét közvetlen élmény formájában jelzi, s egyben a pozitív érzelmi állapot fenntartására, illetve a negatív megszüntetésére irányuló viselkedésre készítet. Alapvető jelentőségű motiváló tényező.” (Bartha [1981])

A magyarul 1997-ben kiadott (francia eredetije 1992-ben jelent meg) *Pszichológiai lexikon* szerint – csak a bevezető sorokat idézve – az „emóció (érezlem) a szervezetnek egy váratlan helyzetre adott globális, intenzív és rövid reakciója, amit kínos vagy kellemes hangulati állapot kísér.” Ugyanakkor szerepel az *érezlem* külön szócikként is mint „összetett affektív állapot, emocionális és képzeletbeli elemek kombinációja, amely többé-kevésbé egyértelmű, stabil, mindenfajta inger hiányában is fennmarad. Ennek az emóciónál tartósabb és a szenvedéllyel kevésbé heves jelenségnek az okai lehetnek intellektuális, morális vagy affektív természetűek: az esztétikai és a vallásos érzelmek, a szimpátia, a csodálat, a nehezeltetés, a góg, a szégyen stb. megfelelnek ennek a meghatározásnak. A tudatos lelki jelenségek érzelmileg színezik észleléseinket, és hatással vannak viselkedésünkre.” (Sillamy [1997])

Ugyancsak a *Pszichológiai lexikon* szerint az „affektivitás (érzület, érzelmvilág) egy személy affektív állapotainak összessége: érzések, érzelmek és szenvedélyek ... Az érzésvilág nem csupán a lelki élet legalapvetőbb része, a személyek közötti kapcsolatok bázisa, de meghatározza az egyén viszonyát környezetéhez is.” (Sillamy [1997])

A Goleman-könyv szerint az *emóció* (érzelem) szónak „több mint száz év óta próbálják pontos jelentését meghatározni a pszichológusok és filozófusok. Az Oxford English Dictionaryben feltüntetett betű szerinti jelentése »az elme, az érzés a szenvedély bármely zaklatott, felindult állapota; indulatos, feszült lelkiállapot«. Felfogásom szerint – írja Goleman – az érzelem szó egy érzést jelöl a hozzá kapcsolódó gondolatokkal, pszichés és testi állapotokkal és cselekvési késztetésekkkel. Száz- meg százféle érzelem létezik, vegyülnek, variálódnak, mutációik és árnyalataik keletkeznek. Az érzelemnek sok olyan finom árnyalata van, amelyre még szavunk sincsen.” (Goleman [1997], 427. old.)

Látjuk tehát, hogy rendkívül bonyolult kérdéskorról van szó és a terminológia sem kiforrott. Talán a *Pszichológiai alafogalmak kis enciklopédiájában* található kifejtés szerint tehetünk különbséget – ha nem is teljes élességgel – az *emóció* és az *érzelem* között: „Az *emóciók* az első jelzőrendszer tevékenységéhez kapcsolódó pszichikus megnyilvánulások, míg az *érzelmek* magasabb pszichikus megnyilvánulásokkal függnek össze. Éles határ nem vonható közöttük. Az *emóciókat* a pszichológiai szakirodalomban gyakran *alacsonyabb érzelmeleknek* is szoktak nevezni. Az *erkölcsi-esztétikai és intellektuális érzelmeket* pedig *magasabb érzelmeleként* kezeljük.” (Pszichológiai alafogalmak kis enciklopédiája [1978], 47–53. old.)

Miért kell az érzelmeket rehabilitálni?

A kérdésre csak akkor adhatunk megfelelő választ, ha megvilágítjuk a hazánkban is elterpeszkedő intellektualizmus történeti okait, amelyek közül már a bevezető sorokban említettük a racionalizmusnak lényegében a francia felvilágosodáshoz vezető vonulatát. Nyugodtan állíthatjuk, hogy az Ész istennőjét ma is trónra helyező, s néki feltétel nélküli hódolatot követelő hazai és külföldi intellektuelek lényegében anakronisztikus hiedelmek foglyai. Tény viszont, hogy ezt a rögzülést – némi iróniával azt is mondhatnánk: ideáik fixációját – az újabb pszichológiai kutatások sajátos vargabetűkkel haladó folyamata is elősegítette. Idézzünk a Goleman-könyvből:

„A hatvanas évek végén, a »kognitív forradalom« beköszönteivel a pszichológia érdeklődésének homlokerébe az információ agyi rögzítése és tárolása, az intelligencia természete került. De az érzelmelek tabuk maradtak továbbra is. A megismeréssel foglalkozó tudósok kinyilatkoztatták, hogy az intelligencia voltaképpen hidegfejű, kökemény tényfeldolgozás. Hiperracionális, mint Mr. Spock a Star Trek sorozatból, aki östípusa a száraz információt hordozó, érzelmelettől nem besározott byte-oknak: testet ölt benne az a nézet, hogy az érzelmeleknek nincs helyük az intelligenciában, s csak összezavarják a lelki folyamatokról alkotott elképzeléseinket. (...)

A megismeréskutatók, amikor az agy információfeldolgozását modellálták, fityűltek arra, hogy a racionalitásnak kalauza – netán megfojtója – lehet az érzelem. E tekintetben a kognitív modell szegényes kép, amely nem adja vissza az intellektus zamatát adó érzelmi Sturm und Drangot. S hogy meggyőződésükben meg ne inogjanak, a kognitivisták személyes reményeiket és félelmeiket, házassági perpatvaraikat, szakmai féltékenységüket sem vonatkoztathatták agymodelljeikre – az érzéseknek azt az aradatát, amely az életbe a szint, a szorító szükségleteket hozza, és pillanatról pillanatra sarkítja az információfeldolgozás mikéntjét és hatékonyságát.

Az érzelmileg lapos lelki élet féldalalás felfogása – amely mértékadó volt az utolsó nyolcvan év intelligenciakutatásaiban – változóban van, mióta a lélektan felismerte az érzelem elemi szerepét a gondolkodásban. ... [A]z emberi szív legmagasabb eszményei – a bizalom, a remény, az odaadás, a szeretet – a hidegen kognitív felfogásban egyáltalán nem kapnak helyet. Az érzelmelek gazdagítanak; az a lelki modell, amely mellőzi őket, szegényes.” (Goleman [1997], 69–70. old.)

„[A]z érzelmenek [ugyanis] nagy jelentőségű eligazító szerepe van a személyi döntésekben, melyek egymást érik életünk során. A heves érzelmeik összezavarhatják az okfejtés képességét, de érzelmeink regisztrálásának elmaradása szintén végzetes ... A formális logikára önmagában sosem alapozhatjuk, hogy kívül házasodunk, kiben bízunk, sőt azt sem, hogy milyen állást vállalunk; ezeken a területeken az ész érzelem híján vak.” (Goleman [1997], 87–88. old.)

Még a szenvedélyek – az egész embert hatalmukba kerítő, állandósult és mély, hosszan tartó érzelmeik, melyek meghatározzák az ember gondolatainak és cselekedeteinek irányát – sem tekinthetők önmagukban rossznak, még a szigorú erkölcssteológia álláspontjáról nézve sem. „Maguk a szenvedélyek erkölcsi értékeket is hordozhatnak – olvashatjuk egy mérvadó morálteológiai könyvben –, attól függően, hogyan diszponálunk velük, mire használjuk azokat. A próféták indulata »szent harag«. Nem keresztény dolog tehát az, hogy az érzelmeiket és indulatokat magukat tekintsük rossznak. Jézus ostort ragadó indulata ismert (vö. Mt 21,12). Ezért már Szent Tamás szerint sem szabad »a szenvedélyek tudatos kiirtására törekedni«. Nem kiirtani kell azokat, hanem megnemesíteni és építő lelki energiákká alakítani.” (Boda [1997], 78. old.)

„Az ösztönös-érzelmi, ún. irracionális én személyes voltunk szerves része. S az erkölcssteológia nem csupán az irracionálisan erősen motivált cselekedetek felelősségét illetően érdekelt ebben, hanem azt is megkérdézi: mennyiben integrálhatók ezek a pszichikai erők személyes voltunkba?” (Boda [1997], 76. old.)

Az érett morális cselekvés előfeltétele az érzelmeik kiművelése. „Érett morális cselekvőnek lenni annyit jelent, hogy az ember megfelelőképp kiművelte érzelmeit. Az ilyen ember megfelelőképp, a megfelelő helyen és időben gondját viseli a megfelelő embereknek, és gondoskodik a megfelelő dolgokról.” (MacIntyre [1982], 292. old.; idézi Horkay Hörcher [1997], 123. old.)

A legnemesebb érzelmek a szeretet. „Az igazi szeretet az az emóció, amely cselekvésben árad ki, felülmúlja az önzést és a másik ember, valamint az énünkön túlmutató célok szolgálatába állít bennünket.” (Toynbee, idézi Boda [1997], 32. old.) Hogy a szeretetnek még a jogelméletben is szerepe van azt jól illusztrálja Horkay Hörcher már hivatkozott tanulmánya a *prudencia* kategóriájával kapcsolatban, melyet olyan emberi adottságnak tekint, mely összeköti a különböző motiváló erőket (érzelmeik, érzületek, pozitív és negatív beállítódások). Ez segít eljutni a tudástól a cselekedetig; dönteni nehéz helyzetekben; cselekedni, amikor nem adatik meg az értés. (Horkay Hörcher [1997], 114. old.)

Tény, hogy „az emberi létezésnek vannak olyan dimenziói, melyek nem artikulálhatók a mai tudomány logikai bázisán, de amely az ember beleérző-képessége révén megközelíthető. Ezt az empátiát viszonylag könnyen mozgósítják a művészetek, a természetes benyomások és személyközi viszonyok is (barátság, szerelem, gyűlölet stb.)” (Horkay Hörcher [1997], 117. old.)

Az intellektualizmus és filozófiai szinten a „kantianus morálfilozófia túlbujánzó racionalitása nem számol az emberi cselekvés kevésbé artikulált motivációinak jelentőségével, noha ezek az impulzusok legalább olyan fontosak, mint a reflektáltak.” (Horkay Hörcher [1997], 116. old.)

Látélet, következtetések, örömtelen gazdaság

Sajnálatos tényként kell megállapítanunk, hogy a gazdagon tenyésző és szinte egyeduralgató intellektualizmus a hazai közvélekedést is meghatározza, és lényegében ehhez igazodik például a NAT koncepciója is. Noha az előzők alapján nyilvánvaló, hogy valóban az értelmet és az érzelmet egyaránt csiszoló műveltség-eszmény megvalósítására

kellene törekedni, mégis „a NAT elárulja a művészeteket, helyettük a haszonelvűség, a nyelvek és a számítástechnika dominálnak” – írja dolgozatában egy lényeglátó énektanárnő (Gyombolainé [1998]). Kétségtelen, hogy az „ének-zene más, mint a többi tantárgy. Ez emberben más rétegeket érint, más szférában gyakorol hatást. Igaz, az értelmet is igénybe veszi, de legközelebbi kapcsolatban mégis az érzelmeikkel áll. »Zsigereink dionüszoszi homályába veszi be magát, s innen lázít vagy békít, szomorít, lelkesít.« /Németh L./” (i. m.) Ezért „jelentős a zene a középiskolás korosztály számára az empátias nevelésben is. Ahhoz, hogy énközpontú, bezárt világából a kamasz kiléphessen és mások iránt érzékeny, szocializált személyiséggé válhasson, a zene ragyogó eszközül szolgál ... A mai kor felnőttei nem tudnak érzékenyen kommunikálni. Két évszázada Esterházy Miklós Haydn szellemesen finom jelzését (a Búcsú-szimfóniában) azonnal felfogta, értélte, jól reagált rá. Ma az explicite leírt, kimondott, vagy akár kiabált információk is nehezen hatolnak át a személyek maguk köré vont érzéketlenség- és önzéspajzsán. (Tanítják ugyan az ettől való megszabadulást még menedzserképző tanfolyamokon is, hiszen ez nemcsak az értékes emberi relációkat gátolja, de még a sikeres üzleti kapcsolatoknak is akadályja lehet – ám erre a tanításra érettebb korban már roppant kicsi az érzelmi fogékonyság.) A felnőttkor számára is felmérhetetlen jelentőségű tehát az empátia alakulása (a zene segítségével is) a serdülőben, melynek következtében »könnyebb rekonstruálni, hogy egy-egy helyzetben a másik ember milyen gondolatokat élhet meg, milyen érzelmek és indulatok dúlnak benne.«” (Buda [1980])

A tanulság színte önként adódik: a teljes emberre való csiszolás, a jó értelemben vett igazi nevelés helyett, az érték- és érzelmfogyatékos, s ekként jóval könnyebben manipulálható ember állítatik mintának, s ezt racionalizálja a libertariánus filozófia is. A következményeket környezetünkben, közéletünkben közvetlenül meg tapasztalhatjuk.

Feltehetjük azonban azt a kérdést is, hogy mi köze van mindezeknek a kutatásaink „sűrűsödési helyét” képező gazdasághoz? Noha erre a kérdésre a Kovász későbbi számaiban még visszatérünk, mégis, egy rövid pillantást kell vetnünk erre a területre is.

Scitovsky Tibor, a valóban világhírű magyar származású amerikai közgazdász jelles könyve *Az örömtelen gazdaság* 1990-ben jelent meg magyarul. A könyv egyik recenziója szerint „az első komoly kísérlet arra, hogy alapvető pszichológiai fogalmakkal és szemléletmóddal gazdagítsa általában a közgazdaságtant és különösképpen a fogyasztás gyereklépőben járó gazdasági elméletét. Az eredmény meghökkenítő és gyakran úttörő jelentőségű.” (Albert O. Hirschmann [Institute for Advanced Study] a könyv hátsó borítójáról)

Jellemző, és kutatásainkkal is szoros kapcsolatban álló idézet Scitovsky könyvének a *Jövedelem és boldogság* című fejezetéből, a *Mi élteti azt a hitet, hogy a pénz boldogít?* pontból: „A nemzeti termék és a nemzeti jövedelem közgazdasági mutatója sok mindenre használható, de nem megfelelő indexe az emberi jólét alakulásának. Minél inkább megértjük az emberi elégedettség és az emberi viselkedés komplexitását, s azt a tényt, hogy a gazdasági javak és szolgáltatások mindössze kettőt jelentenek az elégedettség számos forrása közül, annál világosabban látjuk, vagy legalábbis annál világosabban kellene látnunk, hogy a gazdasági becslések nem megfelelőek.

A számok csodálatos segítői a világos gondolkodásnak, de céljukat tévesztik, ha többet akarunk belőlük kiolvasni, mint amennyi információt tartalmaznak. A gazdasági problémák és a jólét becslésére törekvő gazdasági jelzőszámok kitüntetett kezelését megmagyarázza ezek mennyiségi, illetve kvantifikálható természete. A gazdasági kvantifikálás vonzó és hasznos, de nem szabad engednünk a csábításnak, hogy a ténylegesnél nagyobb jelentőséget tulajdonítsunk a mennyiségnek és a mérhetőnek. A nemzeti jövedelem a legjobb esetben a gazdasági jólét indexe, a gazdasági jólét pedig csekély ré-

sze, s így gyakran igen gyatra jelzőszáma az emberi jólétnek.” (Scitovsky [1990], 124. old. – kiemelés tőlem)

A közgazdaságtanban ma még a „főáram (mainstream)” uralja a terepet, „melynek hagyományos feltételezése szerint az emberek gazdasági viselkedését az önérdék irányítja. A gazdasági aktorok csak saját megelégedettségüket tartják szem előtt, mások boldogulásában sem negatívan, sem pozitívan nem érdekeltek” (Hámori [1994]). Megjelentek már, hazánkban inkább csak csírájában, a főáramú közelítésmódoktól eltérő, a hagyományos kérdéseket más formában feltevő kutatási irányok is. Ezt példázza – többek között – Hámori Balázs figyelemre méltó tanulmánya, melyben „a közgazdaságtan utóbbi két-három évtizedben tapasztalható fejlődésének megfelelően az »önérdéken túli« motivációkat, a jó- és rosszindulat eseteit vizsgálja. A gazdaság szereplőire különösen a fejletlen és az átmeneti gazdaságokban oly jellemző irigység és káröröm megváltoztatja az egyéni hasznossági függvényeket, és kapcsolatot teremt az egyéni hasznosságok között. Ugyanigy az altruista és részvétet tanúsító gazdasági szereplők, akiknek sokáig még hosszú távú fennmaradását is kétségbe vonták, nemcsak hogy léteznek, de magatartásukkal »átmágnesezik« a velük kapcsolatba kerülő önző szereplők viselkedését. Az önző aktorok ezen együttműködése nyomán úgy viselkednek, »mintha« önzetlenek lennének.” (Hámori [1994], 510. old.) Azonban az, hogy számos „mainstream”-es identitású közgazdász figyelme a közgazdaságtan beszűkült emberképével összeegyeztethetetlen jelenségek irányába fordult, olyan következménnyel is járhat, hogy lényegében egyoldalúan torzító „homo oeconomicus” emberképük feladása helyett az úgymond „rendellenességek” racionalizálására töreksszenek, mindezeket saját előfeltevéseik Prokrusztesz-ágyába gyömöszölve.

Zárásként és tanulságként: az önmagában szikkadt értelmi racionalitást kiegyensúlyozó *érzelmi rehabilitáció* az emberi jövő záloga. S ennek jegyében ajánljuk Hamlettel az intellektualizmus libertariánus zászlóvivőinek és bölcseinek figyelmébe: „Több dolgok vannak földön és égen, Horatio, mintsem bölcselmetek álmodni képes.”

HIVATKOZÁSOK

- Babits M. [1937]: *A humanizmus és korunk*; in: *Ezüstkor (tanulmányok)*, Atheneum, Budapest, é. n.
- Bartha L. [1981]: *Pszichológiai értelmező szótár*; Akadémiai Kiadó, Budapest
- Grastyán E. [1968]: *Útban az emóciók megértése felé*; Valóság, 6. sz.
- Boda L. [1997]: *A keresztény erkölcs alapkérdései*; Szent József Kiadó, Budapest
- Buda B. [1980]: *Az empátia*, Gondolat, Budapest
- Fekete György [1997]: *Ezredvégi tünődések (Beszélgetések barátaimmal)*; Kairosz Kiadó, Budapest
- Goleman, D. [1997]: *Érzelmi intelligencia*; Háttér Kiadó, Budapest
- Gyombolainé Kindler E. [1998]: *Az iskolai ének-zenetanítás trónfosztása a NAT révén – avagy mégsem?...*; Kézirat, Budapest
- Hátori B. [1994]: *Indulatgazdaságtan – a preferenciák kiterjesztése és a kölcsönösen összefüggő hasznosságok*; Közgazdasági Szemle, 6.sz., 510–528. old.
- Horkay Hörcher F. [1997]: *Egy pragmatikus természetjogi elmélet felé*; Századvég, Tél, 109–129. old.
- MacIntyre, A. [1982]: *Comments on Frankfurt*; Synthese, 53:2
- Perjés G. [1972]: *Ideológiatörténet és történeti valóság*; Valóság, 8. sz.
- Pszichológiai alapgfogalmak kis enciklopédiája* [1978]; Tankönyvkiadó, Budapest
- Scitovsky T. [1990]: *Az örömtelen gazdaság*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Sillamy, N. [1997]: *Pszichológiai lexikon*; Corvina, Budapest